

Stop, dit is mijn grens!

Een analyse naar de representatie van grenzen in seksuele voorlichtingsboeken voor kinderen vanaf negen jaar

Student: Xin Jie Raangs (4268083)

Begeleider en eerste beoordelaar: dr. S. (Sanne) Parlevliet

Tweede beoordelaar: dr S. (Steffie) van der Steen

Rijksuniversiteit Groningen

Faculteit der Gedrags- en Maatschappijwetenschappen

Bachelorwerkstuk Pedagogische Wetenschappen

Juni 2024

Aantal woorden: 5397

Voorwoord

Beste Lezer,

Voor u ligt de scriptie: *‘Stop, dit is mijn grens!: Een analyse naar de representatie van grenzen in seksuele voorlichtingsboeken voor kinderen vanaf negen jaar’*. Deze scriptie is geschreven als onderdeel van mijn bacheloropleiding Pedagogische Wetenschappen aan de Rijksuniversiteit Groningen. In januari 2024 ben ik begonnen met het schrijven van deze scriptie. Ik heb het altijd belangrijk gevonden dat kinderen leren met grenzen om te gaan, zodat ze dit hun hele leven kunnen toepassen om te zorgen dat er zoveel mogelijke nare situaties worden voorkomen. Het schrijven van deze scriptie was een leerzame en zeker ook een uitdagende ervaring.

Ik wil graag mijn begeleider, dr. Sanne Parlevliet, bedanken voor haar waardevolle feedback en ondersteuning gedurende het hele proces. Haar inzichten hebben een grote bijdrage geleverd aan de kwaliteit van dit werkstuk. Daarnaast wil ik dr. Steffie van der Steen bedanken voor haar beoordeling.

Ook wil ik mijn familie en vrienden bedanken voor hun steun en begrip tijdens het schrijven van dit werkstuk. In het bijzonder wil ik Thomas Jensma, Jiske Yonne Vos en Claudia van de Meer bedanken voor de vele uren die zij hebben zitten in het nalezen en het geven van uitgebreide feedback op al mijn versies van deze scriptie. Daarnaast wil ik mijn lieve vriend Thijs Pomper ook bedanken voor zijn onvoorwaardelijke steun en liefde die hij heeft geboden tijdens dit proces. Hun steun heeft mij enorm gemotiveerd om door te zetten en het beste uit mezelf te halen.

Xin Jie Raangs

Groningen, Juni 2024

Samenvatting

Dit onderzoek richt zich op de representatie van grenzen in Nederlandse seksuele voorlichtingsboeken voor kinderen en jongeren tussen negen en achttien jaar. Door middel van een thematische inhoudsanalyse van acht recente seksuele voorlichtingsboeken is onderzocht hoe deze boeken aandacht besteden aan het bepalen, aangeven en respecteren van grenzen. De resultaten tonen aan dat zeven van de acht boeken het thema grenzen behandelen, hoewel de mate van aandacht en de manier waarop grenzen worden besproken, variëren. Sommige boeken bieden gedetailleerde en uitgebreide hoofdstukken over grenzen, terwijl andere boeken slechts korte passages over dit onderwerp bevatten. Deze bevindingen benadrukken het belang van duidelijke communicatie over persoonlijke grenzen om jongeren te helpen gezonde en respectvolle seksuele relaties te ontwikkelen.

Abstract

This study examines the representation of boundaries in Dutch sex education books for children aged nine to eighteen. Through a thematic content analysis of eight recently published sex education books, the research investigates how these books address the establishment, communication, and respect of boundaries. The findings reveal that seven out of the eight books discuss the concept of boundaries, although the amount of detail and the way they talk about boundaries vary. Some books provide detailed chapters on boundaries, while others include only brief mentions. The results highlight the importance of clear communication about personal boundaries to help young people develop healthy and respectful sexual relationships.

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Samenvatting.....	3
Abstract	3
Inleiding.....	5
Theoretisch kader.....	7
Seksualiteit en seksuele gezondheid.....	7
Het belang van grenzen aangeven	7
Rol van voorlichting in het begrijpen van grenzen.....	8
Eerder onderzoek naar seksuele voorlichtingsboeken.....	9
Doelstelling.....	10
Methode.....	11
Design.....	11
Populatie en steekproef	11
Procedure	11
Concepten en instrumenten	12
Analyseplan	13
Kwaliteitswaarborging.....	14
Resultaten	15
Grenzen	16
Grenzen bepalen	17
Grenzen aangeven.....	18
Grenzen respecteren	19
Conclusie	21
Discussie.....	23
Referentielijst	26
Boekenlijst.....	29

Inleiding

Uit recent onderzoek blijkt dat seksueel grensoverschrijdend gedrag, seksueel contact of gedrag dat de grenzen van een ander schendt, veel voorkomt onder jongeren (Rutgers, 2023). Zo gaven in 2023 twee op de drie meisjes en drie op de tien jongens van 13 tot en met 24 jaar aan ooit slachtoffer te zijn geweest van een vorm van seksuele grensoverschrijding (Rutgers, 2023). In 2021 registreerde de politie 3.332 meldingen van seksueel geweld tegen kinderen, waarvan 2.852 meldingen meisjes betroffen en 480 meldingen jongens (Rijken et al., 2023). Ook neemt het aantal meldingen van seksueel grensoverschrijdend gedrag in Nederland de afgelopen jaren verder toe (Rutgers, 2023; Soa Aids Nederland, 2024). Vanwege de negatieve impact op het leven van slachtoffers is het belangrijk om te kijken naar maatregelen om de prevalentie van seksueel grensoverschrijdend gedrag te verminderen (Pina & Gannon, 2012). Dit zou kunnen worden bereikt door het beschikbaar maken van kennis over het stellen van grenzen en het geven van toestemming bij seksueel contact (Anderson & Whiston, 2005).

Seksuele voorlichting is een belangrijk onderdeel van de opvoeding en ontwikkeling van jongeren (Eisenberg et al., 2008) en biedt een manier om jongeren kennis te laten maken met het stellen van grenzen en het geven van toestemming. Seksuele voorlichting speelt ook een belangrijke rol in het begrijpen en respecteren van zowel eigen grenzen als die van anderen (Siti, 2019; Walker, 2023). Het leren over grenzen helpt jonge kinderen om een beter zelfbewustzijn te ontwikkelen. Ze leren wat hun eigen comfortzones zijn en hoe ze die kunnen respecteren. Deze ontwikkeling draagt bij aan hun zelfvertrouwen, omdat ze weten wat ze wel en niet willen toestaan in hun persoonlijke ruimte en relaties (Akkerman & Bakker, 2011).

Door kinderen vroeg te leren over grenzen, worden ze beter voorbereid om zichzelf te beschermen tegen potentieel misbruik en grensoverschrijdend gedrag. Ze leren signalen van ongemak te herkennen en begrijpen dat ze het recht hebben om "nee" te zeggen tegen ongewenst gedrag, wat hun weerbaarheid vergroot (Kenny et al., 2008). Voorlichting over

grenzen op jonge leeftijd is effectiever omdat kinderen in deze fase makkelijk nieuwe dingen leren en beïnvloedbaar zijn (Barone & Wiederman, 1997). Deze leeftijdsgroep, kinderen vanaf negen jaar, bevindt zich in een belangrijke overgangsfase naar adolescentie. Gedurende deze adolescentie leren jongeren over hun veranderende lichaam, relaties en seksualiteit (Bitar et al., 2000). Voorlichtingsboeken kunnen een belangrijke bron van informatie en ondersteuning zijn tijdens deze fase. De seksuele voorlichtingsboeken kunnen jongeren helpen bij het ontwikkelen van een gezonde seksuele identiteit en het begrijpen van het concept van persoonlijke grenzen (Ragonese et al., 2017). De voorlichtingsboeken kunnen langdurige positieve effecten hebben, waardoor kinderen deze vaardigheden en inzichten gedurende hun hele leven kunnen toepassen (Bell, 2020).

De centrale vraag van dit onderzoek is: *“Hoe worden grenzen in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen negen en achttien jaar gerepresenteerd?”*

Om de deze vraag te beantwoorden, wordt een thematische inhoudsanalyse uitgevoerd op een selectie van recent gepubliceerde voorlichtingsboeken. Hierbij wordt specifiek gekeken naar hoe deze boeken aandacht besteden aan het bepalen, aangeven en respecteren van grenzen.

Door inzicht te krijgen in de manier waarop grenzen worden gepresenteerd in voorlichtingsmateriaal, hoopt dit onderzoek bij te dragen aan de verbetering van seksuele voorlichting voor jongeren, zodat zij beter leren omgaan met hun seksuele ontwikkeling op een gezonde en respectvolle manier.

Theoretisch kader

Het theoretisch kader biedt de conceptuele en theoretische basis voor dit onderzoek naar de representatie van grenzen in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren vanaf negen tot achttien jaar. Het behandelt relevante concepten rondom seksualiteit, seksuele gezondheid, grenzen en hoe deze concepten worden toegepast in het kader van seksuele voorlichting in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren.

Seksualiteit en seksuele gezondheid

Seksualiteit is een onderdeel van de menselijke ontwikkeling en omvat meer dan alleen fysieke handelingen. Seksualiteit is een paraplueterm voor alle gedachten en handelingen die te maken hebben met intiem contact. Een onderdeel van intiem contact kan seksuele gemeenschap zijn, maar onder seksualiteit vallen ook relaties, verliefdheid, zoenen en intieme aanrakingen (Sánchez van Kammen & Vijlbrief, 2022). Het is volgens de WHO nodig om een positieve en respectvolle benadering van seksualiteit en seksuele relaties te waarborgen, evenals de mogelijkheid om plezierige en veilige seksuele ervaringen te hebben zonder dwang, discriminatie of geweld (WHO, 2010).

Het belang van grenzen aangeven

Grenzen zijn cruciaal voor het waarborgen van seksuele gezondheid en veiligheid. Het begrijpen en communiceren van grenzen is essentieel voor het aangaan van gezonde seksuele relaties (De Haas, 2012). Door duidelijk aan te geven wat hun persoonlijke grenzen zijn, kunnen jongeren zichzelf beschermen tegen ongewenst gedrag en ongemakkelijke situaties zoveel mogelijk vermijden (Humbert, 2020).

Grenzen aangeven helpt jongeren om zich comfortabel te voelen in hun interacties met anderen, wat bijdraagt aan een gevoel van controle en zelfbescherming. Daarnaast vergroot dit hun zelfvertrouwen en veiligheid in relaties (Akkerman & Bakker, 2011; Bell, 2020). Het bevordert

ook wederzijds respect en begrip binnen een relatie, omdat beide partijen weten wat wel en niet geaccepteerd wordt (Bell, 2020). Door jongeren te leren hoe ze hun grenzen kunnen herkennen en effectief kunnen communiceren, worden ze beter voorbereid op het opbouwen van gezonde en respectvolle relaties. Het duidelijk aangeven van grenzen moet consistent en helder zijn, met aandacht voor zowel verbale als fysieke signalen, om misverstanden en ongewenste situaties te voorkomen (Bell, 2020)

Rol van voorlichting in het begrijpen van grenzen

Momenteel groeit de vraag naar lesgeven over grenzen in het onderwijs door leraren en organisaties zoals School & Veiligheid (Bell, 2020; Stichting School & Veiligheid, 2024). Het kan jongeren helpen om gezonde en respectvolle relaties te ontwikkelen en te leren hoe ze hun eigen grenzen kunnen herkennen en communiceren (Shtarkshall et al., 2007). Door middel van voorlichtingsboeken kunnen jongeren antwoorden krijgen op de vragen die zij hebben rondom seksualiteit (Bitar et al., 2000).

In 2012 is in Nederland de campagne 'Maak seks lekker duidelijk' opgezet om de seksuele weerbaarheid van jongeren te versterken (Cense et al., 2012). Het doel van de campagne was om een nieuwe sociale norm te creëren waarin het normaal is om zowel verbaal als non-verbaal over wensen en grenzen te communiceren en deze te respecteren. Om de sociale norm te veranderen, zijn er zowel online als offline materialen ontwikkeld. Uit dit onderzoek blijkt dat het belangrijk is om preventief in te grijpen bij problematiek rondom seksueel grensoverschrijdend gedrag (Cense et al., 2012). Onduidelijke communicatie zorgt voor onzekerheid en angst voor de consequenties van het stellen van grenzen (Cense et al., 2012). Het onderzoek toont aan dat het beter is om een interventie in te zetten voordat jongeren hun eerste seksuele ervaring hebben (Cense et al., 2012). Voorlichtingsboeken voor jongeren zouden hiervoor een goed medium kunnen zijn. Het is belangrijk dat jongeren zich bewust worden dat grenzen stellen niet zo makkelijk is en dat ze dit leren voordat ze een seksuele ervaring hebben (Cense et al., 2012).

Eerder onderzoek naar seksuele voorlichtingsboeken

Voorgaand onderzoek heeft aangetoond dat seksuele voorlichtingsboeken een pedagogisch middel is, dat ervoor kan zorgen dat het gesprek over seksualiteit en voortplanting met jonge kinderen toegankelijker wordt (Liang & Bowcher, 2019). In dit onderzoek is aan de hand van een analyse gekeken naar de inhoud van twee prentenboeken voor kinderen. Het artikel "Legitimizing Sex Education through Children's Picture Books in China" van Liang & Bowcher (2019) onderzoekt hoe twee Chinese prentenboeken seksuele voorlichting legitimeren voor kinderen van 3-6 jaar. Het onderzoek maakt gebruik van Van Leeuwen's legitimatieraamwerk (van Leeuwen, 2008) om te analyseren hoe boodschappen over seksuele voorlichting worden overgebracht (Liang & Bowcher, 2019). Dit raamwerk bevat modellen voor morele evaluatie, rationalisatie en mythopoësis om een heteroseksuele, op voortplanting gerichte visie op seksualiteit te presenteren (Liang & Bowcher, 2019).

Het onderzoek wijst erop dat deze boeken seksuele voorlichting normaliseren door het gebruik van verschillende legitimatiestrategieën (Liang & Bowcher, 2019). Door middel van morele en rationele teksten en verhalende technieken, proberen de boeken de acceptatie van seksuele voorlichting bij jonge kinderen te vergroten en ouders te ondersteunen bij het bespreken van dit gevoelige onderwerp (Liang & Bowcher, 2019). De analyse van de prentenboeken laat zien hoe seksuele voorlichting kan worden toegepast in vroege educatieve materialen en benadrukt het belang van de culturele context bij de ontwikkeling van soortgelijke educatieve middelen.

Voorlichtingsboeken kunnen bijdragen aan het verminderen van seksueel grensoverschrijdend gedrag en het bevorderen van seksuele gezondheid. Het ontbreken van voorlichting over persoonlijke grenzen maakt jongeren kwetsbaarder voor seksueel misbruik en grensoverschrijdend gedrag (Fine & McClelland, 2023).

Doelstelling

Dit onderzoek heeft als doel om te onderzoeken hoe seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de negen en achttien jaar in Nederland het thema grenzen beschrijven. Het theoretisch kader toont aan dat seksuele voorlichting, met name via voorlichtingsboeken, een belangrijke rol speelt bij het informeren van jongeren over het belang van grenzen stellen. Dit onderzoek bouwt voort op de bestaande literatuur door specifiek te analyseren hoe deze thema's in voorlichtingsboeken worden gerepresenteerd.

Om dit doel te bereiken, wordt de kijk op seksuele voorlichting meegenomen, waarbij gebruik wordt gemaakt van het onderzoek van Cense et al. (2012). Dit onderzoek beschrijft dat jongeren vaak onbewust zijn van hun grenzen en deze moeten leren herkennen en aangeven. Daarnaast wordt in het onderzoek van Cense et al. (2012) aspecten van het aangeven van grenzen besproken. In de thematische inhoudsanalyse van dit onderzoek wordt nagegaan of deze aspecten terugkomen in voorlichtingsboeken. Verder wordt ook het onderzoek van Liang & Bowcher (2019) betrokken, waarin wordt gekeken naar hoe seksuele voorlichting in kinderboeken wordt toegepast, met aandacht voor de morele waarden die in de boeken worden overgebracht.

Om een uitgebreid beeld te krijgen van de manier waarop seksuele voorlichtingsboeken bijdragen aan de educatie van jongeren over het bepalen, aangeven en respecteren van grenzen zijn de volgende deelvragen opgesteld:

“Hoe wordt grenzen bepalen in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de negen en achttien jaar gerepresenteerd?”

“Hoe wordt grenzen aangeven in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de negen en achttien jaar gerepresenteerd?”

“Hoe wordt grenzen respecteren in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de negen en achttien jaar gerepresenteerd?”

Methode

Design

Dit onderzoek maakt gebruik van een kwalitatieve onderzoeksbenadering, specifiek een thematische inhoudsanalyse. Door middel van deze methode worden teksten gecodeerd om inzicht te krijgen in hoe grenzen worden behandeld in voorlichtingsboeken voor jongeren. De keuze voor deze kwalitatieve methodologie maakt het mogelijk om inzicht te krijgen in de manier waarop voorlichtingsboeken het thema grenzen behandelen.

Populatie en steekproef

De doelgroep van dit onderzoek bestaat uit jongeren tussen de negen en achttien jaar in Nederland. Voor de selectie van boeken is gebruik gemaakt van een doelgerichte steekproef. De boeken werden geselecteerd op basis van specifieke criteria: ze moesten Nederlandse seksuele voorlichtingsboeken zijn, geschreven voor jongeren tussen de negen en achttien jaar, en vallen binnen het genre seksuele voorlichting. Zowel boeken van Nederlandse auteurs als populaire boeken die naar het Nederlands zijn vertaald, zijn gebruikt voor dit onderzoek. Daarnaast moesten de boeken recent gepubliceerd zijn, na 2010, omdat het aannemelijk is dat jongeren vooral met recent gepubliceerde boeken in aanraking komen.

Procedure

De dataverzameling begon met het selecteren van geschikte literatuur. Hiervoor werd gekeken in de database van het Centraal Bestand Kinderboeken van de Koninklijke Bibliotheek. Uit deze database werd een lijst opgesteld van boeken die aan de inclusiecriteria voldeden. Vervolgens werd gecontroleerd of deze boeken beschikbaar waren in de database van Biblionet Groningen. De dataverzameling vond plaats van januari 2024 tot april 2024. In Tabel 1 is een

overzicht te zien van de geselecteerde boeken voor de thematische inhoudsanalyse in dit onderzoek.

Tabel 1

Boekenselectie

Boek	Titel	Auteur	Jaar van uitgave
1.	<i>Het puberboek</i>	Sanderijn van der Doef	2023
2.	<i>Wat meisjes moeten weten</i>	Sabine Thor-Wiedemann	2014
3.	<i>Wat jongens moeten weten</i>	Sabine Thor-Wiedemann	2014
4.	<i>Seks is niks gek</i>	Bette Westera	2021
5.	<i>Vluggertjes</i>	Ruth Tange & Ruben Vlot	2016
6.	<i>Seks en zo</i>	Robie Harris	2021
7.	<i>Ben jij ook op mij?</i>	Sanderijn van der Doef	2011
8.	<i>Dokter Corrie geeft antwoord</i>	Niki Padidar	2021

Concepten en instrumenten

Voor de dataverzameling zijn de voorlichtingsboeken uit Tabel 1 gebruikt. Na het analyseren van de boeken werd een codeboom opgesteld. Deze codeboom is ontwikkeld tijdens de analyse van de boeken om thema's rondom grenzen systematisch te coderen en te analyseren. De boeken zijn gecodeerd met behulp van ATLAS.ti Web (versie 7.9.0), wat hielp bij het structureren en analyseren van de boeken.

Analyseplan

De analyse van de geselecteerde boeken werd uitgevoerd aan de hand van een thematische inhoudsanalyse. De eerste stap was het globaal doorlezen van de boeken om te bepalen of er een apart hoofdstuk aan grenzen was gewijd. Vervolgens werden op inductieve wijze codes toegekend aan thema's rondom grenzen die in de boeken werden besproken.

In de eerste fase van de analyse werden codes op een inductieve manier toegewezen aan verschillende thema's rondom grenzen. Deze codes werden daarna gebruikt om op deductieve wijze andere boeken te coderen. Tijdens dit proces werden opnieuw relevante codes toegevoegd aan de codeboom, die eventueel ook voor volgende boeken van toepassing konden zijn. Dit herhalende proces maakte het mogelijk om een objectieve kijk op de data te behouden en deze nauwkeurig te interpreteren.

Tijdens de analyse werd een tweede beoordelaar betrokken om de betrouwbaarheid van de codering te waarborgen. De door beide beoordelaars toegekende codes kwamen grotendeels overeen. Bij verschillen werd de term gekozen die het beste de lading dekte en deze werd opgenomen in de definitieve codeboom (zie Figuur 1). Aan het einde van de analyse werden alle bruikbare codes samengevoegd tot hoofdcodes om tot een duidelijk overzicht van de resultaten te komen.

Niet alle gevonden codes werden gebruikt voor de uiteindelijke analyse; alleen de codes die direct relevant waren voor de onderzoeksvraag werden samengevoegd tot hoofdcodes. Deze hoofdcodes werden in een overzichtelijke codeboom (zie Figuur 1) weergegeven om de resultaten systematisch te kunnen weergeven en een antwoord te geven op de onderzoeksvraag.

Kwaliteitswaarborging

Om de betrouwbaarheid en validiteit van dit onderzoek te waarborgen, zijn verschillende maatregelen genomen. Ten eerste werd voor twee boeken de codering uitgevoerd door twee onafhankelijke onderzoekers. Dit proces, bekend als interbeoordelaarsbetrouwbaarheid, zorgde ervoor dat de codes objectiever waren en eventuele subjectieve interpretaties werden beperkt. Bij verschillen in codering werd er gezamenlijk gediscussieerd over de meest geschikte code.

Om de validiteit verder te verhogen, werden de inclusiecriteria zorgvuldig vastgesteld en toegepast, waardoor alleen relevante en actuele boeken werden opgenomen in de analyse. Bovendien werd een herhalend coderingsproces gevolgd waarbij nieuwe codes werden toegevoegd en bestaande codes werden aangepast naarmate meer data werd geanalyseerd, wat zorgde voor een gedetailleerde en nauwkeurige weergave van de thema's.

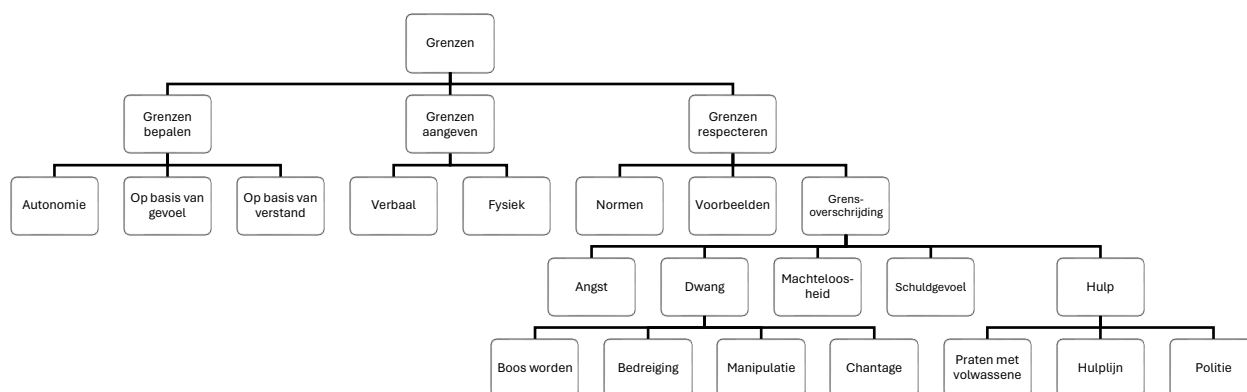
Tijdens het hele onderzoeksproces werd er regelmatig teruggekoppeld naar de originele teksten om ervoor te zorgen dat de codes en thema's representatief bleven voor de inhoud van de boeken. Door deze methode werd de betrouwbaarheid en validiteit van de onderzoeksresultaten gewaarborgd.

Resultaten

Aan de hand van acht Nederlandse kinderboeken, gericht op seksuele voorlichting, is er door middel van een inductieve manier van coderen een codeboom opgesteld over hoe het thema grenzen wordt gerepresenteerd in kinderboeken, deze is te zien in Figuur 1.

Figuur 1

Codeboom

Uit de thematische analyse blijkt dat zeven van de acht onderzochte boeken het thema *grenzen* behandelen. In boek 3 komt dit thema echter niet aan bod. De mate waarin grenzen worden behandeld varieert per boek; sommige boeken besteden een apart, uitgebreid hoofdstuk aan grenzen, terwijl andere boeken slechts een klein stukje tekst wijden aan dit onderwerp. De wijze waarop grenzen worden aangegeven, verschilt ook. Sommige boeken beperken zich tot het geven van aanbevelingen over hoe met grenzen om te gaan, terwijl andere boeken voorbeelden van praktijksituaties schetsen of benadrukken hoe personen hun eigen grenzen bepalen. De meeste boeken moedigen aan om grenzen verbaal aan te geven. Terwijl slechts één boek, boek 8, een fysieke manier van grenzen aangeven beschrijft.

Grenzen

Het thema *grenzen* komt voor in zeven van de acht geanalyseerde boeken. In deze boeken zijn verschillende codes met betrekking tot grenzen geïdentificeerd. Door de analyse van de acht voorlichtingsboeken zijn er 22 codes ontstaan aan de hand van 183 gecodeerde fragmenten. Het proces begon met het vaststellen van de hoofdcodes. In verschillende boeken werden codes gevonden over het stellen van grenzen op basis van gevoel en verstand. Daarnaast werden er codes geïdentificeerd die aangeven dat het bepalen van grenzen te maken heeft met autonomie. Deze codes zijn samengevoegd tot de hoofdcategorie 'grenzen bepalen'.

De tweede hoofdcategorie, 'grenzen aangeven', bestaat uit twee subcodes: verbaal en fysiek. Deze zijn gevormd uit passages die gewijd waren aan het aangeven van grenzen op een verbale manier of dan wel fysieke manier.

Naast het bepalen en aangeven van grenzen, richtte de analyse zich ook op het respecteren van grenzen. De laatste hoofdcategorie binnen dit thema is 'grenzen respecteren'. Verschillende passages schetsen een beeld van het respecteren van grenzen aan de hand van normen en voorbeelden, wat jongeren inzicht geeft in het belang hiervan en hoe dit in de praktijk kan worden gebracht. Daarnaast waren er passages in de boeken besteedt waarin grenzen niet gerespecteerd werden en er grensoverschrijdend gedrag werd beschreven. Hiervoor is de code 'grensoverschrijding' gevonden, met subcodes zoals 'angst', 'machteloosheid', 'schuldgevoel' en 'dwang'. De subcode 'dwang' is verder gespecificeerd met codes als 'boos worden', 'bedreiging', 'manipulatie' en 'chantage'.

Naast het beschrijven van grensoverschrijdend gedrag, bevatten de boeken ook manieren van hulp voor jongeren die met dergelijke situaties te maken krijgen. Hiervoor werden de codes 'praten', 'hulplijn' en 'politie' opgesteld, die beschrijven hoe jongeren steun kunnen zoeken door te praten met een volwassene of contact op te nemen met hulplijnen zoals De Kindertelefoon. Deze codes zijn toegevoegd aan het hoofdthema 'grenzen respecteren'.

Grenzen bepalen

Om inzicht te krijgen in de representatie van 'grenzen bepalen' is er gekeken naar acht voorlichtingsboeken. De aandacht voor hoe grenzen tot stand komen, is ongelijk verdeeld over de boeken. Een aantal boeken beschrijven in korte zinnen de autonomie van iemand om een grens te stellen. Deze zinnen leggen de nadruk op de eigen controle en zeggenschap over het lichaam, met uitspraken zoals: 'je bent de baas over je eigen lichaam!' (Harris, 2021) en 'jij bepaalt zelf hoe ver je gaat!' (Padidar, 2021). Deze uitspraken eindigen vaak met een uitroepteken om de nadruk te versterken.

Opvallend is dat slechts één boek, geschreven door Tange & Vlot (2016), uitgebreid ingaat op het proces van grenzen bepalen en hier een volledig hoofdstuk aan wijdt. Dit boek beschrijft twee belangrijke uitgangspunten voor het vaststellen van grenzen: gevoel en verstand.

Het eerste uitgangspunt is grenzen bepalen op basis van gevoel. Tange & Vlot (2016) stellen dat 'je gevoel duidelijk laat weten of je iets wel of niet fijn vindt, en dat kan ervoor zorgen dat je heel duidelijk grenzen kunt aangeven.' Dit benadrukt het belang van het luisteren naar en vertrouwen op de eigen gevoelens om grenzen te stellen.

Het tweede uitgangspunt is grenzen bepalen op basis van verstand. Tange & Vlot (2016) beschrijven dat iemand achteraf kan balen van een seksuele interactie en dat 'je verstand net zo hard nodig is'. Ze geven aan dat het stellen van grenzen kan aan de hand van vragen zoals 'wil ik bepaalde dingen bewaren voor één iemand in mijn leven?' of 'wil ik dingen pas doen wanneer ik er goed over na heb gedacht?' (Tange & Vlot, 2016). Deze vragen helpen jongeren om bewust na te denken over waar hun grenzen liggen.

Door deze twee uitgangspunten samen te voegen, bieden Tange & Vlot (2016) een uitgebreide benadering voor het bepalen van persoonlijke grenzen, waarbij zowel gevoel als verstand een rol spelen.

Grenzen aangeven

Het thema 'grenzen aangeven' speelt een belangrijke rol in de geanalyseerde seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren. De boeken behandelen zowel verbale als fysieke manieren om grenzen aan te geven. Ze benadrukken het belang van duidelijke communicatie om de eigen grenzen kenbaar te maken. De boeken benadrukken dat het aangeven van grenzen draait om duidelijke communicatie en het expliciet zeggen dat de ander moet stoppen (Westera, 2021).

De meeste boeken beschrijven assertieve manieren om jongeren te leren hoe zij hun grenzen verbaal duidelijk kunnen maken. Zo wordt in verschillende boeken benadrukt dat jongeren moeten leren om op een assertieve manier 'nee' te zeggen en aan te geven wanneer ze zich ongemakkelijk voelen, bijvoorbeeld door uitspraken als 'ik wil dat niet, stop nu!' (Thor-Wiedemann, 2014) of 'haal je hand daar weg!' (Thor-Wiedemann, 2014). Boek 8 onderscheidt zich door een apart hoofdstuk te wijden aan het aangeven van een grens, met de titel 'Hoe zeg je nee?' (Padidar, 2021). In dit hoofdstuk wordt beschreven dat 'nee' gezegd moet worden op een aardige, eerlijke en duidelijke manier, zonder iemand te kwetsen (Padidar, 2021).

Naast verbale communicatie besteedt één boek ook aandacht aan grenzen aangeven op een fysieke manier, zoals het wegduwen van iemand of een stap naar achteren doen om een grens aan te geven (Padidar, 2021). Daarnaast beveelt dit boek aan om 'de hand van de ander weg te halen als dit lukt' (Padidar, 2021). Opvallend is dat slechts één van de acht voorlichtingsboeken aandacht besteedt aan fysieke manieren om een grens aan te geven.

Grenzen respecteren

In de resultaten blijkt dat het thema 'grenzen respecteren' in de voorlichtingsboeken op diverse manieren wordt behandeld. Het respecteren van grenzen wordt in de boeken geïllustreerd aan de hand van normen en voorbeelden. De boeken beginnen meestal met een definitie van wat een grens is en geven vervolgens voorbeelden om deze normen duidelijk te maken. Deze aanpak helpt jongeren te begrijpen wat het betekent om de grenzen van anderen te respecteren en hoe hun eigen grenzen gerespecteerd moeten worden.

In boek 8 wordt bijvoorbeeld een apart hoofdstuk gewijd aan het onderwerp 'seksuele grenzen', waarin wordt uitgelegd wanneer iemand een grens overschrijdt. Voorbeelden hiervan zijn: 'als iemand iets doet of iets tegen jou zegt waardoor jij je ongemakkelijk voelt' of 'als iemand jou overhaalt of dwingt om verder te gaan' (Padidar, 2021). Daarnaast worden er ook voorbeelden gegeven van situaties waarin iemand de seksuele grenzen van een ander overschrijdt, zoals 'als jij iemand aanraakt terwijl diegene dat niet wil' of 'als jij iemand overhaalt of dwingt om met jou te zoenen, verder te gaan of om seks te hebben' (Padidar, 2021).

Het thema grenzen respecteren wordt verder verduidelijkt met definities en normen in de boeken. Zo definieert boek 6 het respecteren van iemands grenzen als 'iemand [die het] recht [heeft] om nee te zeggen tegen een bepaalde vorm van seksueel contact' (Harris, 2021). Dit is het enige boek dat een duidelijke definitie geeft. In de andere boeken worden respect en grenzen vaak samen genoemd. In boek 1 wordt een norm gesteld door de zin: 'als [iemand] iets niet wil, dan moet een ander [de] grens respecteren' (van der Doef, 2023). In boek 5 wordt beschreven wat het betekent wanneer iemand de grenzen van de ander respecteert: 'Als de persoon om je geeft, dan respecteert die jouw grens' (Tange & Vlot, 2016).

De boeken beschrijven ook situaties waarin grenzen niet worden gerespecteerd, wat leidt tot grensoverschrijdend gedrag. Boek 8 beschrijft bijvoorbeeld: 'Als iemand boos wordt als [de ander] niet verder wil gaan of een grens aangeeft' of 'als iemand niet wil wachten tot [de ander]

er klaar voor is' (Padidar, 2021). Het thema dwang komt ook aan bod, zoals in de situatie: 'Als iemand weet dat [de ander] iets niet wil en toch steeds vraagt of blijft proberen [om seksuele handelingen te doen]' (Padidar, 2021). Boek 8 bespreekt ook situaties waarin iemand grenzen niet respecteert door middel van chantage, bijvoorbeeld door te zeggen: 'dat hij het gaat uitmaken als [de ander] niet verder wil gaan' (Padidar, 2021).

Daarnaast behandelen de boeken de emotionele gevolgen voor iemand wiens grenzen niet worden gerespecteerd, zoals een schuldgevoel, angst en machteloosheid. Deze gevoelens kunnen ontstaan door bedreiging, manipulatie of dwang van de ander. De boeken geven jongeren advies over wat ze kunnen doen als ze in zo'n situatie terechtkomen, zoals praten met een vertrouwde volwassene. Wanneer dit niet mogelijk is, wordt geadviseerd om naar alternatieve mogelijkheden te kijken om alsnog hulp te ontvangen. De boeken bevelen aan om websites te bezoeken die meer informatie geven over seksueel grensoverschrijdend gedrag en in sommige gevallen contact op te nemen met hulplijnen zoals De Kindertelefoon of met de politie.

Tot slot wordt in de meeste boeken benadrukt dat het niet de schuld is van de persoon bij wie een grens is overschreden wanneer iemand de grenzen niet respecteert en grensoverschrijdend gedrag vertoont. Door deze uitgebreide benadering voorzien de voorlichtingsboeken jongeren van de kennis en vaardigheden die nodig zijn om hun eigen grenzen te beschermen en die van anderen te respecteren.

Conclusie

In dit onderzoek is door middel van een thematische inhoudsanalyse onderzoek gedaan naar de representatie van het aangeven van grenzen in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren. Door middel van dit onderzoek wordt er antwoord gegeven op de volgende onderzoeksvraag: *“Hoe worden grenzen in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de negen en achttien gerepresenteerd?”*.

De resultaten van de thematische inhoudsanalyse van acht recente Nederlandse seksuele voorlichtingsboeken geven inzicht in de manier waarop grenzen worden gerepresenteerd. Aan de hand van de deelvragen zijn de volgende deelconclusies getrokken.

De eerste deelvraag is: *“Hoe wordt grenzen bepalen in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de negen en achttien jaar gerepresenteerd?”* De analyse toont aan dat zeven van de acht boeken aandacht besteden aan het thema van grenzen bepalen. In deze boeken wordt benadrukt dat het bepalen van grenzen een persoonlijk proces is. Jongeren worden aangemoedigd om na te denken over waar ze zich comfortabel bij voelen en om zich bewust te worden van hun gevoelens en verstand. Dit helpt hen om duidelijke persoonlijke grenzen te stellen. Opvallend is dat maar één boek specifieke oefeningen en scenario's biedt die jongeren helpen om na te denken over hun grenzen en te bepalen waar deze liggen.

De tweede deelvraag is: *“Hoe wordt grenzen aangeven in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de negen en achttien jaar gerepresenteerd?”* De meeste boeken bespreken het aangeven van grenzen als een belangrijk onderdeel van gezonde seksuele relaties, waarbij zowel verbale als fysieke methoden om een duidelijk stopsignaal te geven worden benadrukt. Verbale grenzen aangeven omvat duidelijke uitspraken zoals "nee" of "stop" om grenzen kenbaar te maken. Fysieke grenzen aangeven betreft het gebruik van lichaamstaal en acties, zoals een afwerende handbeweging of het fysiek terugtrekken uit een situatie. Jongeren worden in de boeken aangemoedigd om assertief te zijn en hun grenzen duidelijk te communiceren.

De derde deelvraag is: *“Hoe wordt grenzen respecteren in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de negen en achttien jaar gerepresenteerd?”* Het respecteren van grenzen van anderen wordt uitgebreid gepresenteerd als een belangrijk onderdeel van respectvolle en gezonde relaties. De boeken benadrukken normen en geven voorbeelden van hoe grenzen kunnen worden gerespecteerd, zoals het accepteren van een "nee" en het waarde hechten aan het op het gemak stellen van de ander. Daarnaast behandelen de boeken ook situaties waarin grenzen niet worden gerespecteerd. Gevoelens van angst, machteloosheid en schuldgevoel worden beschreven wanneer grenzen worden overschreden, vaak gepaard gaande met dwang, zoals het boos worden van de ander, bedreiging, manipulatie en chantage. In deze situaties adviseren de boeken jongeren om hulp te zoeken door te praten met een betrouwbare volwassene of contact op te nemen met hulplijnen zoals De Kindertelefoon of met de politie.

Aan de hand van deze deelconclusies is het mogelijk om de hoofdvraag te beantwoorden: grenzen worden in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de negen en achttien jaar op verschillende manieren gerepresenteerd. De meeste boeken besteden aandacht aan het bepalen, aangeven en respecteren van grenzen. De mate van detail en de methoden die worden gebruikt variëren tussen de boeken. Sommige boeken bieden uitgebreide en gedetailleerde hoofdstukken over het thema, terwijl andere boeken slechts kort ingaan op de aspecten van grenzen. De verschillende manieren waarop grenzen in de boeken worden gerepresenteerd, laten zien dat er geen algemene manier is waarop seksuele voorlichtingsboeken dit onderwerp behandelen. Het benadrukt echter wel het gemeenschappelijke belang van duidelijke communicatie over persoonlijke grenzen voor de ontwikkeling van gezonde en respectvolle seksuele relaties bij jongeren.

Discussie

In dit onderzoek is er gebruik gemaakt van een thematische inhoudsanalyse om de representatie van grenzen in acht seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de negen en achttien jaar te bestuderen. In dit onderzoek is onderzocht hoe deze boeken grenzen beschrijven, hoe ze jongeren aanmoedigen om hun grenzen te bepalen en aan te geven en hoe ze het respecteren van grenzen behandelen.

De validiteit van dit onderzoek is gewaarborgd door een systematische selectie en analyse van acht recente Nederlandse seksuele voorlichtingsboeken. Deze boeken zijn gekozen op basis van hun beschikbaarheid, wat de representativiteit van het materiaal vergroot. De thematische inhoudsanalyse is systematisch uitgevoerd, waarbij expliciete en impliciete verwijzingen naar grenzen in de boeken zijn gecodeerd en geanalyseerd. Door de variatie in de onderzochte boeken worden er verschillende perspectieven en benaderingen van het thema 'grenzen' gerepresenteerd, wat bijdraagt aan de validiteit van de bevindingen.

De resultaten van dit onderzoek laten zien dat de meeste seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren duidelijke richtlijnen geven over het bepalen, aangeven en respecteren van grenzen. De boeken benadrukken zowel verbale als non-verbale communicatie bij het aangeven van grenzen en het recht om 'nee' te zeggen tegen ongewenste seksuele handelingen. Deze bevindingen komen overeen met het onderzoek van Kromojahjo & Vijlbrief (2022), die het belang van duidelijke communicatie en wederzijds respect in seksuele relaties benadrukken.

Een opvallende bevinding is dat de boeken weinig aandacht besteden aan het feit dat jongeren begeleiding nodig hebben bij het bepalen van hun grenzen, zoals gesuggereerd door Nelis & van Sark (2012). De meeste boeken richten zich voornamelijk op het aangeven en respecteren van grenzen, waarbij richtlijnen worden gegeven over hoe jongeren 'nee' kunnen zeggen en de grenzen van anderen kunnen respecteren. Echter, het proces van het vaststellen waar een grens ligt, krijgt minder aandacht in de boeken. Dit is problematisch, omdat het

herkennen en definiëren van persoonlijke grenzen een belangrijk onderdeel is in het communiceren van grenzen. Jongeren hebben vaak meer ondersteuning nodig bij het bepalen waar zij zich comfortabel bij voelen en het ontwikkelen van een sterke weerbaarheid, wat in de meeste boeken onderbelicht blijft.

Dit onderzoek heeft enkele beperkingen. Ten eerste zijn alleen seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren ouder dan negen jaar onderzocht. Kinderen onder de negen jaar beginnen al met het aangeven van grenzen, zoals blijkt uit het onderzoek van Neldner et al. (2018).

Ten tweede is er een beperkt aantal boeken geanalyseerd, wat de representativiteit van de resultaten beïnvloedt. Bovendien bleek tijdens het onderzoek dat één van de acht boeken het thema grenzen niet behandelde, wat de analyse beperkte. Naast dat het aantal boeken beperkt was, was er ook een beperkte diversiteit aan auteurs van de boeken. In dit onderzoek zijn een meerdere boeken gebruikt van dezelfde auteur. Dit heeft ervoor kunnen zorgen dat er minder perspectieven in deze analyse aan het licht kwamen.

Daarnaast is er in dit onderzoek gebruik gemaakt van een thematische inhoudsanalyse. Deze analyse is methodologisch beperkt omdat een thematische inhoudsanalyse sterk afhankelijk is van de subjectieve interpretatie van de onderzoeker.

Daarentegen heeft dit onderzoek ook een aantal sterke punten, waaronder de methodologische transparantie en de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid, aangezien een tweede onderzoeker de codelijst heeft nagekeken. Ondanks de beperkte hoeveelheid boeken, heeft dit onderzoek waardevolle inzichten kunnen bieden over de representatie van grenzen in seksuele voorlichtingsboeken. Het gebruik van inclusiecriteria heeft ervoor gezorgd dat de geselecteerde boeken relevant en representatief waren voor de onderzochte leeftijdsgroep.

Op basis van dit onderzoek wordt geadviseerd dat auteurs van kinderboeken specifieke strategieën en oefeningen opnemen die jongeren ondersteunen bij het herkennen en vaststellen van hun persoonlijke grenzen. Het is aan te raden voor boekhandels, bibliotheken, docenten en

ouders om te letten op de inhoud van voorlichtingsboeken en ervoor zorgen dat deze niet alleen het belang van grenzen aangeven en respecteren beschrijven, maar ook praktische begeleiding bieden in het bepalen van de grenzen. Het is belangrijk dat voorlichtingsboeken jongeren actief begeleiden in het dit proces.

Voor toekomstig onderzoek zijn verschillende richtingen mogelijk. Het zou waardevol kunnen zijn om meer boeken te analyseren over een langere tijdsperiode, om te zien hoe de representatie van grenzen door de jaren heen is veranderd. Verder zou onderzoek kunnen worden gedaan naar de effectiviteit van de besproken methoden in de praktijk: hoe ervaren jongeren de informatie over grenzen in voorlichtingsboeken, en in hoeverre helpt het hen om in hun eigen leven gezonde grenzen te stellen en te respecteren? Het kan ook nuttig zijn om niet alleen boeken te analyseren, maar ook interviews met jongeren en onderwijzers te houden om een beter begrip te krijgen van de praktische toepasbaarheid van de voorlichtingsinhoud. Een grotere steekproef van boeken en diverse onderzoeksmethoden zouden kunnen helpen om de bevindingen van dit onderzoek te versterken en de generaliseerbaarheid te vergroten.

Referentielijst

- Akkerman, S. F., & Bakker, A. (2011). Learning at the boundary: An introduction. *International journal of educational research*, pp. 1-5.
- Anderson, L. A., & Whiston, S. C. (2005). Sexual assault education programs: A meta-analytic examination of their effectiveness. *Psychology of Women Quarterly*, pp. 274-388.
- ATLAS.ti Scientific Software Development GmbH. (2023). *Atlas.ti*. Opgehaald van ATLAS.ti Web (Version 7.9.0) [Qualitative data analysis software]: <https://atlasti.com>
- Baldwin, J. D., & Baldwin, J. I. (1997). Gender Differences in Sexual Interest. *Archives Sexual behaviour*, pp. 181-210.
- Barone, N. M., & Wiederman, M. W. (1997). Young Women's Sexuality as a Function of Perceptions of Maternal Sexual Communication during Childhood. *Journal of Sex Education and Therapy*, pp. 33-39.
- Bell, M. C. (2020). Changing the Culture of Consent: Teaching Young Children Personal Boundaries. *University of South Florida*.
- Beres, M. A. (2014). Rethinking the concept of consent for anti-sexual violence activism and education. *Feminism & Psychology*, pp. 373-389.
- Bitar, A., Vernet, J., Coudert, J., & Vermorel, M. (2000). Longitudinal changes in body composition, physical capacities and energy expenditure in boys and girls during the onset of puberty. *European Journal of Nutrition*, pp. 157-163.
- Cense, M., van der Werf, W., van Haastrecht, P., & Zimbile, F. (2012). 'Maak Seks Lekker Duidelijk'. *Praktijk*, pp. 205-208.
- De Haas, S. (2012, april 26). Seksueel grensoverschrijdendgedrag onder jongeren en volwassenen in Nederland. *Tijdschrift voor seksuologie*, pp. 136-145.

- Eisenberg, M. E., Bernat, D. H., Bearinger, L. H., & Resnick, M. D. (2008). Support for comprehensive sexuality education: Perspectives from parents of school-age youth. *Journal of adolescent health*, pp. 352-359.
- Fansher, A. K., Musamali, T., & Self, M. (2023). Fear and Consent: An Exploratory Study of Fear of False Accusations of Sexual Assault and Consent-Seeking Practices. *Journal of School Violence*, pp. 75-88.
- Fine, M., & McClelland, S. L. (2023). Sexuality education and desire: Still missing after all these years. *The critical pedagogy reader*, pp. 291-323.
- Frans, E., & Franck, T. (2010). Vlaggensysteem: praten met kinderen en jongeren over seks en seksueel overschrijdend gedrag. *Maklu*.
- Hellemans, S., & Buysse, A. (2013, november 24). Seksueel grensoverschrijdend gedrag. *Sexpert: Seksuele gezondheid in Vlaanderen*, pp. 217-240.
- Humbert, B. (2020). Sexual learning: adolescent experiences of setting sexual boundaries. *University of Victoria*, 113.
- Ince, D. (2024, Februari 9). *Cijfers over seksueel grensoverschrijdend gedrag*. Opgehaald van Nederlands Jeugdinstituut: <https://www.nji.nl/cijfers/seksueel-overschrijdend-gedrag#slachtoffers-van-seksueel-geweld-geregistreerd-bij-de-politie>
- Kenny, M. C., Capri, V., Ryan, E. E., & Runyon, M. K. (2008). Child sexual abuse: from prevention to self-protection. *Child Abuse Review: Journal of the British Association for the Study and Prevention of Child Abuse and Neglect*, pp. 36-54.
- Kromojahjo, L., & Vijlbrief, A. (2022, oktober 12). Op weg naar een meer inclusieve en positieve seksualiteitsbenadering in de Nederlandse zorg. *Rutgers*.
- Liang, J. Y., & Bowcher, W. L. (2019). Legitimizing sex education through children's picture books in China. *Sex Education*, pp. 329-345.

- Marcantonio, T. L., & Jozkowski, K. N. (2023). College Students' Definition of Non-Consent and Sexual Refusals in the Age of Affirmative Consent Initiatives. *Sex Education: Sexuality, Society and Learning*, pp. 1-17.
- Neldner, K., Crimston, C., Wilks, M., Redshaw, J., & Nielsen, M. (2018, 05 29). The developmental origins of moral concern: An examination of moral boundary decision making throughout childhood. *Plos One*.
- Nelis, H., & van Sark, Y. (2012). *Puberbrein binnenstebuiten*. Utrecht: Kosmos Uitgevers B.V.
- Pina, A., & Gannon, T. A. (2012). An overview of the literature on antecedents, perceptions and behavioural consequences of sexual harassment. *Journal of Sexual Agression*, pp. 209-232.
- Pound, P., Langford, R., & Campbell, R. (2016). What do young people think about their school-based sex and relationship education? A qualitative synthesis of young people's views and experiences. *BMJ open*.
- Ragonese, M., Bowman, C. P., & Tolman, D. L. (2017). Sex education, youth, and advocacy: sexual literacy, critical media, and intergenerational sex education. *The Palgrave handbook of sexuality education*, pp. 301-325.
- Rijken, C., Augusteijn, I., Brouwers, K., De Jong, R., Kuipers, A., & Molthof, L. (2023, December). Monitor seksueel geweld tegen kinderen 2018 - 2022. *Nationaal Rapporteur*.
- Rutgers. (2023, Januari 29). *Seks onder je 25e*. Opgehaald van Rutgers: <https://rutgers.nl/onderzoeken/seks-onder-je-25e-2023>
- Sánchez van Kammen, L., & Vijlbrief, A. (2022, december 8). Bespreekbaar maken van seksualiteit in de zorg. *Rutgers*.
- Schaafsma, D. (2019). Aandacht voor seksueel plezier. *Positief seksueel opvoeden*.
- Shtarkshall, R. A., Santelli, J. S., & Hirsch, J. S. (2007). Sex education and sexual socialization: Roles for educators and parents. *Perspectives on sexual and reproductive health*, pp. 116-119.

- Siti, M. (2019). Importance of sex education from the adolescents' perspective: a study in Indonesia. *Open Journal for Psychological Research*.
- Walker, R., Guitera, J., Leahy, D., & Boyle, J. (2023). Sexual and Reproductive Health Education in Australia: A Qualitative Study of Health Professionals' Views. *Sex Education: Sexuality, Society and Learning*, pp. 647-661.
- WHO. (2010). Standards for Sexuality Education in Europe: A Framework for Policy Makers. *Educational and Health Authorities and Specialists*.

Boekenlijst

- Harris, R. H. (2021). *Seks en zo*. Haarlem: Gottmer.
- Padidar, N. (2021). *Dokter Corrie geeft antwoord*. Amsterdam: Uitgeverij de Harmonie.
- Tange, R., & Vlot, R. (2016). *Vluggertjes*. Zoetermeer: Jes!
- Thor-Wiedemann, S. (2014). *Wat jongens moeten weten*. Harderwijk: Deltas.
- Thor-Wiedemann, S. (2014). *Wat meisjes moeten weten*. Harderwijk: Deltas.
- Van der Doef, S. (2011). *Ben jij ook op mij?* Amsterdam: Ploegsma.
- Van der Doef, S. (2023). *Het puberboek*. Amsterdam: Ploegsma.
- Westera, B. (2021). *Seks is niks gek*. Amsterdam: Samsara Uitgeverij B.V.